

**Взаємини запорізького і новослобідського козацтва
(1753–1764 рр.)¹**

Одним з близьких сусідів Запоріжжя був Новослобідський козацький полк (1753–1764 рр.) – козацьке формування, створене з волі російського Сенату. На відміну від козацьких полків Гетьманщини, Новослобідський полк був підпорядкований імперським структурам. Історія Новослобідського козацького полку перегукується з драматичною історією наступу царизму на Запорізькі Вольності, яка супроводжувалася постійним відчуженням цілих частин запорізьких територій і виведенням їх з-під юрисдикції Коша. Не останню роль в цьому процесі відіграло Новослобідське формування, яке розташувалося на частині територій Запорізьких Вольностей і було прямо зацікавлене в розширенні своїх володінь за рахунок запорізьких земель. Проблемами взаємин запорожців і новослобідських козаків цікавилися і розглядали в своїх працях А. Скальковський, С. Шамрай, Н. Полонська-Василенко, В. Голобуцький. Але на сьогодні в цьому розділі історії Запоріжжя розставлені не всі акценти і з'ясовано не всі деталі.

Для оселення Новослобідського полку виділялася територія в північній частині Запорізьких Вольностей, а саме в північно-західному кутку Бугогардівської паланки [3, с. 85-86]. Російський уряд не питав думки запорожців, чи бажають вони отримати такого сусіда та ще й віддати йому частину своїх володінь. Ці обставини аж ніяк не сприяли встановленню добросусідських відносин запорожців з новослобожанами.

Але новослобожани не обмежилися офіційно наданими територіями. Так, козаки Новослобідського полку, а особливо старшина, самовільно

¹ Стаття була опублікована: Дідик С.С. Взаємини запорізького і новослобідського козацтва (1753–1764 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – Запоріжжя: Просвіта, 2009. – Вип. XXVI. – С. 213–219.

починають захоплювати угіддя запорожців. У 1754–1755 рр. деякі слобідські чини зайняли чудові землі поблизу Великого і Малого Інгулу, по обидва боки двох невеликих річок Самоткані і Домоткані (пізніше Верхньодніпровський повіт Катеринославської губернії) [5, с. 355]. Спрадавна на цих землях були так звані верхньодніпровські зимівники запорожців. Новослобожани спершу вдовольнилися лише тимчасовим володінням землею, не утискаючи запорожців. Але згодом свавільно зайняли ці землі [29, с. 329]. Командування полку мотивувало ці захоплення тим, що саме ці зимівники були притулками волоцюг і гайдамаків, переконувало заснувати роз'їзди не з запорожців, а з козаків Новослобідського полку [34, арк. 1–5]. Для більш надійного контролю над запорізькими неосвоєними територіями були побудовані численні форпости. Одна з головних функцій цих форпостів полягала в розшуку й затриманні селян-утікачів, а також у боротьбі з гайдамаками [30, арк. 1–5; 33, арк. 119–120; 3, с. 85–86].

Запорізькій Кіш намагався легітимними заходами добитися правди – він посилав скарги до гетьмана К. Розумовського, в Київську губернську канцелярію, в Сенат [31, арк. 33–34; 36, арк. 1–16; 41, арк. 2–3; 42, арк. 1а, 2–45]. В 1755 р. Кіш скаржився в Київську губернську канцелярію на наїзди, грабунки і утиски від прибульців, і просив “о не въезде новослобожан в дачи войсковые и селения хуторов у речки Самоткань“. Запорожці в своєму проханні посилалися на указ імператриці, за яким під Новослобідський полк виділено угіддя з верхів'я Самоткані до гирла Домоткані. Та, незважаючи на указ імператриці, додавали запорожці, новослобідські поселенці продовжують далі освоювати землі запорожців, будують свої хутори і млини, вирубують байраки і ловлять рибу на запорізьких землях. Командир новослобідського козацтва генерал-майор І. Глебов вимагав перенесення запорізьких зимівників на річці Самоткані, – начебто вони знаходяться на території Новослобідського полку. Але Кіш наполягав, що він не отримувал наказу від Київської губернської канцелярії про перенесення запорізьких зимівників за Самоткань [1, с. 613–614].

В тому ж 1755 р. запорожці виряджують делегацію до Петербурга, до самої імператриці Єлизавети, прохаючи розглянути питання про межі запорізьких земель, закріпити за військом ті території, якими фактично воно володіє, і на ті землі видати йому дарчу грамоту. І тільки в 1756 р. Сенат розглянув цю справу, але рішення Сенату було не на користь запорожців. Кіш посилався на досить давні документи, на підставі яких він володів запорізькими територіями, а саме – гетьманські універсали 1655 р. та царську грамоту 1688 р. Але цих документів в архівах не було знайдено. Під цим приводом російський Сенат поставив під сумнів право запорожців володіти тими землями, які вони вказують в своїх проханнях. Було вирішено описати запорізькі володіння і скласти карту [51, с. 132–139, 191–192; 25, с. 66–67].

Цей опис вилився в цілу епопею, яка тяглася не один рік, і яскраво продемонстрував бажання новослобідського козацтва та його начальства узаконити привласнені ними запорізькі володіння. Опис планували провести в 1757 р. в присутності депутатів від зацікавлених сторін – від Запоріжжя, від Гетьманщини, від Новослобідського полку та Нової Сербії. Але головний начальник Нової Сербії генерал-майор І. Глебов саботував опис, посилаючись на те, що в нього на службі немає геодезиста і інженерів, а тому опис не може відбутися [29, с. 330–331; 21, с. 275–276].

В 1758 р. Січ відправляє нову депутацію до Петербурга з метою – закріпити і офіційно підтвердити права Війська Запорізького на володіння землями. В своїх клопотаннях запорожці посилаються на карту інженер-полковника де Боксета, складену в 1740-х рр. Одночасно про розширення території Новослобідського формування в Петербурзі клопотався комендант фортеці Св. Єлизавети Ф. Юст [29, с. 331–333]. В березні 1759 р. було наказано знову провести опис всіх запорізьких земель і скласти карту краю [35, арк. 1–6; 39, арк. 1]. Для проведення опису було призначено геодезиста, інженер-прапорщика Івана Ісленьєва [2, с. 244].

Опис мав початися в серпні 1759 р., але знову відбувається його саботування і затягування зацікавленими сторонами. Не поспішало з призначенням своїх депутатів начальство Новослобідського полку, яке

прагнуло розширити території полку аж до Дніпра і приєднати засновані запорожцями села – Кам'янку і Романкове [29, с. 336–337]. Зрештою, із запізненням патроном новослобідського козацтва, бригадиром і комендантом М. Муравйовим (який замінив Ф. Юста на цій посаді) були призначені депутатами від Новослобідського полку поручик Астраханського гренадерського полку князь Волконський, обозний Новослобідського полку Михалча та козацькі сотники Чечель і Авраменко [29, с. 333–334, 337–338].

Комендант фортеці Св. Єлисавети М. Муравйов наказав обозному Михалчі всупереч сенатському указу, який велів надати новослобідському козацтву територію на двадцять верст від кордону Нової Сербії, відміряти землі більше ніж на сорок верст. Через це сталися непорозуміння між запорізькими і новослобідськими депутатами. В листопаді 1759 р. запорожці відправили до М. Муравйова посланця з вимогою пояснити, на яких підставах до Новослобідського формування приєднують нові території. Нічого не пояснюючи, бригадир наказав заарештувати посланця. А Кошу пояснив цей арешт зухвалою поведінкою посланця. М. Муравйов продовжував затягувати опис і поклопотався про це перед Сенатом. В листопаді 1759 р. новослобідські депутати фактично самі описують запорізькі землі і встановлюють кордони на користь Новослобідського полку і в черговий раз розширюють його території. Новослобідські сотники і старшина наказали арештовувати і відправляти до фортеці Св. Єлисавети всіх запорожців, які чинитимуть опір новим господарям територій [29, с. 338–341].

Втративши терпець, геодезист Ісленьєв доповів у Сенат, що описав усі землі, від Січі до новослобідського рубежу, лише при участі запорізьких депутатів [29, с. 340–341]. Сенат грамотою від 19 січня 1760 р. наказав цей опис скасувати і розпочати новий “при всіх депутатах” [40, арк. 1]. Вірогідно, і цей опис не було проведено за правилами, оскільки 27 грудня 1761 р. Сенат видає наступний указ про опис “Задніпровських” земель та угідь при депутатах від різних зацікавлених сторін. Наказано повернути Запорізькому війську захоплені в нього угіддя і без санкції уряду не відбирати ці землі [23,

с. 877]. Пізніше, в 1762 і 1763 рр., уряд в черговий раз накаже зробити опис запорізьких земель і укласти карту [44, арк. 1]. В діях уряду не спостерігається навмисного розпалення ворожнечі між новослобідським і запорізьким козацтвом. Навпаки, уряд намагається втрутитися в ці конфлікти, в усьому розібратися і не допустити їх повторення. Про це свідчить низка указів про проведення опису. Але в той же час не було помічено активних спроб уряду проконтролювати виконання його наказів щодо проведення опису і покарати винних в затягуванні і саботуванні опису.

Поруч з легальними заходами по відстоюванню своїх прав на володіння землями, січовики проводили дрібну партизанську боротьбу проти Новослобідського полку, а іноді проти Нової Сербії [37, арк. 1; 38, арк. 1–3]. Радикально налаштована частина запорожців без відома січової старшини вирішила помститися чужинцям та прибульцям. Так, в 1755 р. запорожці вчинили напад на домотканські поселення новослобожан. В 1761 р. на слободу Новослобідського полку Плетений Ташлик напали гайдамаки та запорожці і запалили її [45, арк. 1–7]. В цьому ж 1761 р. на слободу Орел здійснили напад Бугогардівський полковник з запорожцями, які пограбували і розігнали людність. В цьому ж 1761 р., як доповідав бригадир М.Муравйов, запорожці напали на слободу Пушкарівку, і за цей рік забрали у новослобожан сто тридцять волів [49, с. 270, 272–273]. Але слід зауважити, що дії запорожців були лише захисною реакцією на сваволю новослобідського начальства і мешканців Новослобідського полку. Новослобожани захоплювали і розоряли землі запорожців, не давали можливості користуватися своїми угіддями, відбирали їх худобу, нападали на торгівельні валки [31, арк. 1, 3–13; 32, арк. 1–4; 35, арк. 1–7; 41, арк. 2–3; 42, арк. 1–3]. Магістрат фортеці Св. Єлизавети перешкоджав торгівлі чумаків-запорожців, які приїздили у фортецю, визискував і заарештовував їх [7, арк. 15–15зв.].

Згодом, зневірившись у можливості мирним шляхом відстояти свої права на володіння територіями, запорожці вдалися до рішучих заходів. В квітні 1763 р. на військовій раді запорожці на підставі височайших указів,

якими дозволялося прибульців і зайд висилати з володінь війська, вирішили висилати з запорізьких територій самовільних поселенців з числа новослобожан, котрі осіли й завели свої господарства поблизу запорозького Гарду, а це аж за п'ятдесят верст від новослобідського кордону. Цей наказ Коша виконав бугогардівський полковник Дем'ян Семенович на прізвисько Деркач. Він їздив з козаками до поселень, заснованих на запорозьких землях в урочищах Лиса Гора і Піщаний брід, на ріку Чорний Ташлик. Осадчий першого села Андрій Гридин пред'явив полковнику білет, виданий йому ще в 1757 р. з управління фортеці Св. Єлисавети, на право поселення вихідців “з Польщі” і Молдови православного віросповідання і розкольників під головною командою Новослобідського полку. Полковник білет відібрав, мешканців вигнав, хати з майном спалив [29, с. 382–383]. Про це скоро дізнався Сенат і зажадав пояснень від Коша. Почалося слідство, в якому як делегат від Новослобідського полку брав участь полковий суддя Ф. Бутович [46, арк. 1; 47, арк. 1–2; 48, арк. 1–4].

З приходом до влади імператриці Катерини II продовжуються спроби опису запорізьких володінь. В січні 1762 р. і в грудні 1763 р. було оголошено про черговий опис запорізьких територій [44, арк. 1; 51, с. 190–197]. 11 липня 1763 р. імператриця призначила чергового головного командира Нової Сербії, генерал-поручика О. Мельгунова. Під його владу були передані Нова Сербія і Новослобідський козацький полк [24, с. 297–299]. Новий командувач хотів домовитися з запорожцями. Для вирішення всіх суперечок і непорозумінь він намагався закінчити опис запорізьких земель, і таким чином остаточно визначити кордони запорізьких і підвідомчих йому територій. У вересні 1763 р. він просив Кіш прислати обізнаного в цьому плані старшину в допомогу його інженер-майору Седякіну, котрому доручили знімання і опис всього краю [29, с. 381]. Але і цей опис не був доведений до кінця. Тільки в 1766 р. були закріплені кордони Війська Запорізького і Єлисаветградського пікінерного полку (колишнього Новослобідського козацького полку). Кордон проходив від гирла ріки

Самоткані, по цій річці і аж до Південного Бугу до гирла ріки Ташлика (мається на увазі Мігейський Ташлик) [50, с. 395]

Незважаючи на гострі конфлікти на поземельному ґрунті, боротьбу за угіддя, взаємні наїзди, між новослобідським козацтвом і запорожцями було і співробітництво, і взаємодопомога, і спільні взаємовигідні торгівельно-економічні відносини.

Козацтво Нової Січі і новослобідське козацтво були залучені до військової служби Російській державі, виконували одні і ті ж функції, пов'язані з охороною кордонів і прикордонних українських територій. Під час несення військової та прикордонної служби земельні суперечки відходять на другий план. Січові та новослобідські козаки співпрацюють при проведенні розвідувальних місій “за кордоном” і на прикордонних територіях, діляться та обмінюються таємною інформацією, вчать один у одного. Так, у жовтні 1758 р. розвідника від новослобідського козацтва сотника В. Кошевенка з Січі в Очаків супроводжували запорізькі провідники і на човні переправляли його до місця призначення [4, арк. 4–5зв.].

В боротьбі з гайдамацтвом новослобідська і запорізька старшини об'єднували свої зусилля. Для боротьби з гайдамацькими ватагами запорізькі старшини просили допомоги в сусідніх областях – в Новій Сербії і Новослобідському полку. Із наказу Коша від 22 квітня 1758 р. полковнику Сягайлу видно, що для боротьби з гайдамаками “в степные места”, крім запорізьких команд, була відправлена команда з 40 чоловік із Новосербії на чолі з армійським капітаном, а також із “Слободского полку доброконных вооруженных полтараста человек” [3, с. 86]. Офіційно, як Новослобідський полк, так і Запорізький Кіш підтримували боротьбу російського уряду проти гайдамаччини.

Також Запоріжжя було пов'язане з Новослобідським полком і торгівельними відносинами. Через територію Нової Сербії і Новослобідського полку проходила транзитна торгівля з Польщею, Туреччиною, Кримом [28, с. 135–137]. В середині 60-х рр. XVIII ст. на території Новослобідського полку щороку відбувалося 12 ярмарків.

Запорожці привозили на ярмарки горілку, сіль, в'ялену рибу, вовну, коней і велику рогату худобу [28, с. 135-138; 49, с. 285; 6, арк. 77–78]. А самі ж купували на фортечних торгах хліб, який був завжди необхідним продуктом для Запоріжжя. Запорожці неодноразово зверталися до уряду з проханням збільшити Війську Запорізькому хлібне жалування або офіційно дозволити їм купувати хліб при фортеці Св. Єлизавети і в інших місцях Новослобідського полку і Нової Сербії. В січні 1762 р. уряд на прохання запорожців дав такий дозвіл [43, арк. 1].

Мешканці Новослобідського полку також часто їздили на Запоріжжя і купували там необхідні товари. Так, в Січ їздили “для набратія соли”, а на Запорізькому Гарді купували рибу. Потім цю рибу і сіль везли на продаж “в Польщу” [16, арк. 14; 17, арк. 16; 18, арк. 58; 19, арк. 30]. Оскільки Січ славилася своїми кіньми, їх також купували новослобідські козаки на Запоріжжі [20, арк. 41].

Незважаючи на офіційну боротьбу начальства Новослобідського формування та січової старшини проти гайдамацтва, значна частина рядового козацтва як в Новослобідському полку, так і на Січі співчували гайдамацькому руху і в значній мірі підтримували і комплектували його. В гайдамацькому русі активну участь завжди брала незаможна і бідна частина січового товариства, яка не мала власності та капіталів, тому їй нічого було і втрачати. Запорізький Кіш офіційно боровся з гайдамаками, в той же час як рядове, незаможне козацтво, навпаки, становило ядро гайдамаччини. Навіть серед січових полковників і старшин траплялися випадки, коли вони допомагали (часто не безкоштовно) гайдамакам. Схожу ситуацію можна спостерігати і в Новослобідському полку. Основна маса населення полку – рядове козацтво, міщани, поселяни – щиро співчувало гайдамацькому руху, переховувало (за термінологією того час “передерживали”), і годувало гайдамаків, поповнювало їх ряди. Навіть старшина Новослобідського полку була в цьому замішана [42, арк. 1; 15].

С. Шамрай виказав припущення, що причиною такого ставлення до гайдамаків могла бути ненависть до сусідів – зарозумілих прибульців-

новосербців, які відчували за собою підтримку російської влади і були в більш привілейованому становищі, ніж новослобожани. Допомагаючи гайдамакам, людність Новослобідського полку таким чином прагнула помститися новосербцям за їх утиски, напади і кривди. Також це була можливість заробити або на гайдамаках, або разом з ними під час їх нападів на українські землі під Польщею та на новосербські території [49, с. 282].

На початку 1758 р. відбувся суд над новослобідським сотником Калмазом за те, що він дозволяв жити у своїй сотні запорожцям без паспортів, через що, очевидно, там переховувалися гайдамаки [49, с. 283]. В березні 1759 р. в Новослобідську полкову канцелярію подали скаргу мешканці слободи Ольшанки. Вони скаржилися на свого сотника М. Донця. За його урядування збільшилися крадіжки коней у поселян. Сотник допомагав гайдамакам: коли сам відправляв партії людей “в Польщу для воровства”, як з новослобожан, так і з запорожців, даючи їм спорядження, коли давав притулок гайдамакам. Гайдамаки пиячили в слободі, іноді сильно побивали ольшанців. А сотник ще і захищав цих злодіїв, бо отримував від них частину здобичі. Гайдамачив і брат цього сотника [14; 52, с. 564–566].

В січні і жовтні 1758 р. на рівні Сенату розглядалася резонансна гайдамацька справа, суть якої полягала в тому, що новослобідський сотник Ю. Табанець разом з партією гайдамаків, в якій були і запорізькі козаки, гайдамачив на підпольських українських територіях. В цій справі, як організатор фігурував навіть командир Новосербського корпусу генерал-майор І. Хорват [27, с. 411, 557–565].

Адміністрація Новослобідського полку неодноразово видавала інструкції новослобідському козацтву і старшині – нічого не брати в гайдамаків з покраденого, і притулку їм не надавати [9, арк. 23].

Щодо боротьби з гайдамаками, то “неоднократно” давалися “подтверждения” – “быть во всякой осторожности и войсковой исправности”, всіма заходами намагатися “искоренять” гайдамаків. Для цього робилися роз’їзди. Про появу гайдамаків інформувати в “состоящие из здешнего полку казачьи команды”, а спійманих гайдамаків з покраденими

речами відправляти до коменданта фортеці Св. Єлизавети [10, арк. 25; 9, арк. 19; 8, арк. 9].

Але не завжди новослобідське козацтво виконувало ці накази. Були випадки, коли новослобідська старшина уникала можливих сутичок з гайдамацькими ватагами. Так, в 1758 р., коли на території слободи Бородаївки з'явилися гайдамаки, для боротьби з ними була вислана команда новослобідських козаків на чолі з молодшим сотником Ф. Даниленком (іноді Ф. Данилов). Та очевидно сотник не збирався ловити гайдамаків, а може і взагалі не шукав їх. Він доносив, що не знайшов гайдамаків. А тим часом відділ кінноти Пермського полку, надісланий з фортеці Св. Єлизавети, натрапив на цей гайдамацький загін і мав з ними сутичку. Це дало підставу звинувачувати сотника в тому, що він, як писав комендант фортеці Св. Єлизавети Юст новослобідському полковникові М. Адабашеві, “мало рачения в поиске гайдамак” виявляє [11, арк. 23–23зв.; 12, арк. 24–24зв.; 13, арк. 25–26].

Оскільки неодноразово повторювалися накази стосовно гайдамаків, це наводить на думку, що ці ж накази неодноразово порушувалися козацтвом і мешканцями полку.

Взагалі, зв'язок новослободжан і новосербців з гайдамаками добре характеризує відповідь тимчасово виконуючого обов'язки коменданта фортеці Св. Єлизавети полковника Гур'єва. Хоча Сенат давав йому накази щодо активнішої боротьби з гайдамакам, полковник відповідав, що боротьба з гайдамаками малоефективна, але не через недостатню кількість військових регулярних команд, а “как по послаблению и обществу с гайдамаками новосербских ротных командиров и прочих поселенцев” [26, с. 561]. Прямо названі лише новосербські командири, але під “прочими поселенцями” треба розуміти населення не тільки Нової Сербії, а й Новослобідського полку і фортеці Св. Єлизавети.

Як підтвердження того, що полковник Гур'єв мав рацію, можна навести ще один приклад такого співробітництва новосербців, новослободжан і запорожців в гайдамацьких справах. В 1889 р. В. Ястребов опублікував

частину документів з архіву фортеці Св. Єлизавети, серед яких є свідчення арештованого гайдамака І. Кодацького. Він певний час гайдамачив з якоюсь ватагою, яку очолював козак Кисляківського куреня Лебединець. Згаданий Лебединець був запорожцем, і в його ватазі було чимало людей з Запоріжжя. Якийсь час І. Кодацький жив в Новослобідському полку. Потім перейшов на житло в Нову Сербію до квартирмейстера Новосербського корпусу Требинського. Цей квартирмейстер постачав гайдамакам коней і зброю, за що отримував свою частину здобичі [52, с. 571–573]. На цьому прикладі можна побачити співпрацю запорожців, новослобожан і новосербських військових по гайдамацьких справах.

Отже, стосунки запорізького і новослобідського козацтва не були однозначними. Вони характеризувалися постійною боротьбою за земельні угіддя, конфліктами під час торгівлі чи на побутовому рівні.

Під час несення військової служби конфлікти та непорозуміння поступають місцем взаємодопомозі і співробітництву запоріжців і новослобожан. Виконання військового і службового обов'язку об'єднувало новослобідських і запорізьких козаків, дещо пом'якшувало образи, чвари і конфлікти, або ж просто відсувало їх на другий план.

У гайдамацьких справах можна помітити спроби запорізької старшини і новослобідських командирів спільно викорінювати гайдамацтво. Але нерідко новослобідські сотники і запорожці разом брали участь в гайдамацьких наїздах. До них приєднувалися і новосербці. Неодноразово траплялося, що новослобідські, запорізькі та новосербські чини прикривали гайдамаків, допомагали їм зі спорядженням, за що отримували частину здобичі. Прості новослобідські та новосербські мешканці приєднувалися до запорізьких гайдамацьких ватаг, а іноді переховували гайдамаків, постачали їм харчі і все необхідне.

Список використаних джерел і літератури:

1. Андриевский А. Дела, касающиеся запорожцев (1715–1774) // ЗООИД. – Т. 14. – 1886. – С. 283–719.
2. Андриевский А. Исторические материалы из архива Киевского губернского правления. – К., 1886.
3. Голобуцький В. Запорозька Січ в останні часи свого існування (1734–1775 рр.). – Дніпропетровськ, 2004.
4. Дніпропетровський історичний музей ім. Д.Яворницького (далі – ДІМ). – КП–38211 / АРХ. – 222.
5. Ефименко А. История Украинского народа / А. Ефименко. – К., Лыбидь, 1990.
6. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУ) – Ф. V. – Оп. 1. – Спр. 248.
7. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 255.
8. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 319.
9. ІР НБУ – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 329.
10. ІР НБУ – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 331.
11. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 470.
12. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 471.
13. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 472.
14. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 552–624.
15. ІР НБУ. – Ф. IX – Оп. 1. – Спр. 1183–1187.
16. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1539.
17. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1541.
18. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1571.
19. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 1867.
20. ІР НБУ. – Ф. IX. – Оп. 1. – Спр. 2108.
21. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорозьке низове. – Дніпропетровськ, 1991.
22. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ РИ). – СПб., 1830. – Т. 14.
23. ПСЗ РИ – СПб., 1830. – Т. 15.

24. ПСЗ РИ. – СПб., 1830. – Т. 16.
25. Полонська-Василенко Н. До історії першої Новоросійської губернії (1764–1776 рр.) // Запоріжжя XVIII ст. та його спадщина. – Т. 2. – Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1965. – С. 40–56.
26. Сенатский Архив. – СПб., 1901. – Т. 9.
27. Сенатський архив. – СПб., 1903. – Т. 10.
28. Сенатский Архив. – СПб.: 1907. – Т. 12.
29. Скальковський А.О. Історія Нової Січі, або останнього Коша Запорозького. – Дніпропетровськ, 1994.
30. Центральний державний історичний архів (м. Київ) (далі – ЦДІАУК). – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 13378.
31. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 16982.
32. ЦДІАУК. – Ф. 51. – Оп. 3. – Спр. 17421.
33. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2660.
34. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 2544.
35. ЦДІАУК. – Ф. 59. – Оп. 1. – Спр. 3948.
36. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 1882.
37. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2671.
38. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2684.
39. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2828.
40. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 2923.
41. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 3625.
42. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 3729.
43. ЦДІАУК. – Ф. 269 – Оп. 1. – Спр. 3967.
44. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 3969.
45. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 3606.
46. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 4107.
47. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 4108.
48. ЦДІАУК. – Ф. 269. – Оп. 1. – Спр. 4116.

49. Шамрай С. До історії залюднення Степової України в XVIII ст. (Крилівщина и Лизаветчина) // Записи історично-філологічного відділу ВУАН. – 1929. – Кн. XXIV. – С. 207–302.

50. Швайба Н.И. Борьба запорожцев за свои земли периода Новой Сечи в работах Н.Д. Полонской-Василенко // Запорожская старина. – Вып. 4. – Киев; Запорожье, 2007. – С. 392–401.

51. Эварницкий Д.И. Сборник материалов для истории запорожских казаков. – СПб., 1888. – Т. I.

52. Ястребов В. Архив крепости Святой Елизавети // ЗООИД. – 1889. – Т. 15. – С. 548–593.